

ZE PATEZWI BA BANCA

O. Kwibisa Sibetta

ZAMBIA PUBLICATIONS BUREAU

ZE PATEZWI
BA BANCA

O. Kwibisa Sibetta

ZAMBIA PUBLICATIONS BUREAU

ZE PATEZWI BA BANCA

O. Kwibisa Sibetta

ZAMBIA PUBLICATIONS BUREAU

1967

LINANEO

PL
8460.9
F67

	<i>Likepe la</i>
Zeg ki mbamba	5
Ba lu tima lico ka sikipuki	6
Namataa wa italeha	8
Mbututu u beiwa libizo	12
Lifu la mwan'a Matinguluka	14
Nduna u uzwa mai	15
U ta bona u hanisizwe	19
Ilukelekele	20
Mwanuke a langane	22
Nama ya pofu	23
Mukeke wa kota	25
Bomaho ba ta mela manaka	27
Musali u kai ?	29
Imutongo	32

○ TAHISO

Ku mubali ufi ni ufi ya ta bala buka ye, a si ke a ni atula ka tata kuli ni siile miila ye miñata. Ni tabela sizwo sa naha mi nto yeo ki yona ye tisize kuli ni sabe miila ye miñwi ye kena kwa mizuzu, ni mashoko.

Ni ñola ni sina sepo ya kuli bukanyana ye, i ta ñolwa kapa cwañi! Kono mwa pilu ni na ni tumelo yeli, haiba i ta ñolwa ba bañata ba ta ifumana kuli, ki lukumbu lwa litumelo za ba ikale.

I shakutuzi miila ya likalibe, batangana, mane ni miila ye a'ma bupilo bwa Mulozi kaufela.

Miila ki likunutu za ba ikale, mi i patezwi luna ba banca. Kana ha lu koni ku batisisa buniti bwa miila? Ni kolwa kuli, lwa kona. Mi cwale nili: "Mubali ha ku enduke ni litaku za hao, u utwe ze mwa buka ye.

ZEO KI MBAMBA

I se ili mbumbi mwa Bulози, masa ni linuka li kalile. Kai ni kai likalibe ni basali ba bahulu ba potela masa, milapo ni linukana. Ha ba poteli ku yo li lekula kono ba zamaya ba bata tusholwasholwa to tu kalile moo ba ta fumana litapi za ku kwakwata. Ha ba nze ba yambaela cwalo, ba talima kwa halimu ili ku shalimisisa mapolisa ba lihalimu ili bo moombo ni ze ñwi cwalo. Koo ba ta bona linyunywani zeo li fufa, ki kona koo ba ta liba ni ku yo bata teñi siselo. Ki bao basali ba lwezi mihuma, fa toho ba tengenyize mashiño, lizuma, mi kwa mi-kokoto ba pepile bana, to tuñwi twana tu anyeza fa tuko.

Muzumi ya tahela kwa hule ha bona mashiño u kala ku bea lilumo mwa tobolo, u bata ku kunupa konji ku mu swala kwa lizoho kuli a si ke a kunupa kakuli a ki lipizi kono ki basali ba ba ya kwa ku shuwa. Ki Mwendabai ni basali ba bañwi ba ba ya ku bata busunso.

Puku-puku-puku-puku, ku fufa bo moombo! Bao ba fufi-swa ki likalibe ze til'o shetumukela fa kasholwa-sholwa. Basali ba se ba kala ku tapwita: "Mina, mina, mina ki litapi! Kwa lobezi mwan'a mbundu, mbaala, liwetete, minga sikokwe kaufela ku li suu!" Sizana i komokile. Fa ni kwale kaufela ha ku buleli ya utwa, ki minwana fela ye bapala ni matindi. Ha ba keti, ki namungelele, se si siala konji ndui ni musiyoka. Fa halimu a basizana kuli "chweeeeeeee," ki lilata la bo moombo ba ba bapalisa mafufa a bona ni moya wa lihalimu. Ka niti linyunywani za lihalimu za bilaela, li lelekisizwe fa siselo li si ka kula.

Lizazi ha li se li yo likela musizana yo muñwi u sa biza ba habo: "Yela basizana ha lu yeñi ki busihu." Ka niti basizana ba se ba kutela kwa hae. Li se li likezi mi ba saba limonyeka mwa libala. Ha ku si ka fita nako ye telele, linja za munzi se li kala ku huhula. Mwendabai ni basizana ba bañwi ba kena

mwa hae ka lingalula. Ndate-Muhau u nangela fa halimu a lapa mi a li: "Sizana iz'o sela." Mwa hae ki siyongoli, basizana luli ba iz'o eza musebezi o munde. Kapili-kapili kai ni kai se ili lipopomisa. Mawe ni halike, mwae ni shoshole, mawe ni tatehe, mawe ni yayule. Mwendabai ni yena a tukufalelwa za lapa la habo. Fa tekeseli a bea teñi limbundu, fa mashala ne ku popoma liwetete. Munzi u sinyehile, kunka fela like. Hakuna nako ya ku talima mutu kwa mulomo ka ku mu mizeza mati kapa ku talima sa sweli mwa lizoho. Munzi kaufela ba sweli ku shoshola. Ba bahulu ha ba nze ba itibezi cwalo, Mwendabai ni basizana ba bañwi ba kala ku ca kwa limbundu za bona, mawetete, litoho za likokwe.

Kwa nalule-lule Ma-Mwendabai wa tosa, u tonda limbundu ze ne li inzi fa tekeseli, u tonda liwetete le ne li siyekilwe fa mashala. Ma-Mwendabai: "Mwendabai ki mañi ya cile limbundu ni liwetete ze ne li besiwa fa?" Mwendabai: "Kina ni li cile, esi ne li litapi za ka." Ma-Mwendabai: "Mwanaka u cile sifanu. Bona! mbundu ha ciwi ki mina basizana, liwetete ha li ciwi ki mwanana, mina basizana ha mu ci toho ya tapi ifi ni ifi, ki muila." Mwendabai: "Ima ki muila cwañi?" Ma-Mwendabai: "Ki muila wena ha u utwi nji?"

Ku zwa zazi leo Mwendabai ni ba habo ba tokomela kuli kanti liwetete, mbundu ni litoho za litapi kaufela ha li ciwi ki likalibe ki muila, mi ne ba si ka talusezwa kuli libaka ki lifil Wena mubali bata buniti bwa taba ye kwa balikani ba hao. Ni sepa kuli libaka le li tisize kuli banana ba si ke ba ca mawetete ki kuli mwendi ba ta ba ni buzwa mwa masapo mi ha ba na ku kona ku itamulela kwa lila za bona.

BA LU TIMA LICO KA SIKUPUKI

Taulo na inezi bo kuku wa hae inge ba soka buhobe. Haili kona kashimani ka Nalolo ne ka nze ka mu tamile mi mwamba ne ku lila miloli. Ona mumizo wa Taulo no patchile ku miza mati ka baka la ku ikumbuta buhobe bo ne bu sokiwa.

Milomo ya Taulo ne i setefalile sina kankuni, meto a hae na lembile ili nto ye ne bonisa kuli luli Taulo u shwile tala. Mwa pilu ya hae na ikutwa kuli kuku wa hae u ta mu holisa kwa lusokwana kuli a wise pilu a si ka ca kale mwa misulo ya munzi.

Ka bumai lika ne li si ka zamaya sina ka moo na hupulezi. Kuku wa hae ha felize ku soka, a tambeka lusokwana loo ku muikulu wa hae Nomai ili wa musizana. Kwa lusokwana ne ku ku na ni kahobe ka ne ka kona ku wisa mutu pilu. Taulo a bona cwalo a nyema maswe mi a kenelwa ki mihupulo ye maswe: "Na, ni nate lusokwana kuli buhobe bu we kwa teñi nji kapa ni sele kwa teñi mubu a swabe?" Zeo kaufela ne li litaba ze ne li sweli ku kataza Taulo mwa pilu. Kuku wa hae h'a mu biza, a tilumuka mi a hupula kuli mwendi u mu bizeza sico. A talima kuku wa hae ka meto a lembile a na ni ñoñoleho ye talusa kuli u lapile. Ni haike Taulo na bonisa mapalelwi a hae ao a tala, kuku wa hae ha si ka isa kwa teñi pilu mi a mu luma kwa mezi kuli a yo ombeka poto. Ha kutile kwa mezi a sikatela Nomai fa liheta. Nomai a ikasha yena mi a li: "U si ke wa ni swala fa liheta wa ni batisa, ha u boni kuli u zwa kwa mezi nji?" Taulo ha utwa cwalo a nyema mi a kasha Nomai ali: "Zwa mwa nzila he, cwale so inezi mwa munyako sina sishingwa kiñi?"

Ka sitepo sa hae, Nomai a kala ku momotoka ku lila. Kuku wa hae ha utwa kuli ki Nomai ya na lila, a taha a yungile mi a kwasa-kwasa Taulo kuli a mu nate, kono eshee, Taulo ki shakame kwa lubilo, u s'a ile kale-kale mi mucembele a siyala fela mwa mulaho wa mushimani. Kuku wa Taulo u nyemile mi u sa zwela pili ku mu omanyana: "Kanti wena so bulaela mwan'a mwanaka kona ona kañomoto kale ka buhobe ke ni mu file kwa lusokwana nji? Wena u kile wa bona kai munna ya hola kwa lusokwana, u bata ku lu tiseza sitangu sa kuli u mele mazwele kapa cwañi?"

Ki foo, ba bahulu ba lu taluseza kuli kuti munna a holi kwa lusokwana kuti u ta mela mazwele! Mazwele a tiswa kiñi? Haiba mazwele a tiswa ki ku hola kwa lusokwana, ki ka baka lañi basizana ba makuwa ba ba sa holi kwa masokwana ha ba na ni mazwele? Ha lu ta talima bupilo bwa tushimani lu ta fumana

kuli bupilo bwa tona ki bwa mabonda, bwa mabangatiko. Bana ba bashimani ha ba bapaleli mwa hae, kamita ki batu ba ba bapalela kwa mezi, kwa ñambamo kapa mwa lioli. Bana ba bashimani ki makaka ha ba bonahali musihali konji ha ba taha ku to nwa mezi kapa ku biziwa. Manzibuana ha ba holoha, ba taha ba tampakani mabisi a miulya, mubu mwa toho ni ku setefala mubili kaufela. Mwendu ne ba eza ndikusi kapa ne ba ikabile fa hali ku eza ndwa ya British ni Germany! Lipapali za bashimani ki ze ñata luli. Bao kaufela ba sa fita fela kwa mandamino (malako), ki mu ziba habo. Cwale ba to shamena lipoto ze unga, ba libelezi fela misulo ya buhobe. Bashemi mwa malapa ba ziba kuli ya nyandezi ku sita buhobe bo bu ta lalelwa kacenu mwa lapa ki musizana, haili yoo ya na ile kwa mabonda u ta ca ka nako yeo mañi ni mañi a ta ca ka yona.

Misebezi ya basizana fa licika ki yona ye ba fa lithonolo la ku hola kwa lusokwana batu ba si ka ca kale. Ka ku palelwa fela ku swabisa ba bahulu ba lu puma kuli kuti munna a holi kwa lusokwana ki muila, batili shangwe muila fa ha u yo; mu si ke mwa lu tima lico ka sikupuki. Ha mu bata ku sitiswa mu lu taluseze patalaza kuli ba ba ikonela ni ba ba itakaleza ku hola kwa masokwana ni bona ba kene mwa sango sa fa licika. Ni-hakulicwalo, mu zibe kuli ona mwa lipapali ze luna ze lu ituta ze ñata za bupilo bwa kwa pata. Mu si ke mwa libala kuli fokuñwi ha lu kutanga kwa ku bapala lu tahanga ni masunso a cwale ka litapi ni tunyunywani to tu cwale ka tuñumbi, lifuli, milindeti ni ze ñwi ze ñata!

NAMATAA WA ITALEHA

Namataa h'a italeha, Monde a beiwa kuli a be kashambeli ka hae. Ne li bumai kakuli Monde na li mwanana wa liamba-amba ya na sa pati taba ya fa cika kapa ya n'a utwa kwa lushoko. Mi ku mu eza kashambeli ne li ku batiseza mwalyanjo matibili. Zazi le liñwi mwalyanjo ni kashambeli ka hae ba kambamela

fa ñambamo ku yo bata bwandilala bwa kwa lushoko lwa bona. Ha ba nze ba lwalela cwalo likota, ba utwa maumbunwa a banna. Banna bao ne ba zwa kwa Sasubele (Salisbury). Sina ha ne ili mukwa wa makumuca kuli kamita ha ne ba zwa kwa bukuwa, ne ba sa fitangi musihali mi ni ha ba fita kwa tuko a munzi, ne ba ina kwa tuko ku fitela lizazi ha li likela. Makumuca bao ne ba sa tahi mwa munzi wa habo mwalyanjo kono ne ba fitelela fela mi ne ba na ni ku potoloha munzi wa habo mwalyanjo. Cwale ka baka la ku saba ku fita mwa hae ba kala ku lengaula fela mwa mushitu.

Mwalyanjo ha utwa maumbunwa a kala ku shuwa-shuwa ku ipata. Seo ki sizwo sa luna Malozi kuli mwalyanjo h'a boni banna, mi ha bonwi ki banna. Cwale ka mualo wa sizwo mwalyanjo u na ni ku ipata ha bona banna. Ni foo yena mwalyanjo Namataa a ipata, mi luli a ishwaterka mwa macacani. Haili kona kanga Monde ni kona ne ka lukela ku ipata kono ka baka la sinundwe sa kona, ka siala ka cikamani ka bomu kwa sicacani sa mukuwa. Batili mane kanga Monde ki koo ka sa isi mane inge ha ka zibi milao ya kashambeli kuli ni kona ne ka lukela ku ipata ni mwalyanjo cwalo. Mwalyanjo a li ka biza Monde, batili Monde wa se siñwi ha ku sana sa utwa konji fela ku ca mambongo a na sweli mwa lizoho. Ka mulao wa Silozi, mwalyanjo ha lumelelwi ku biza mutu ufi ni ufi ka linzwi le li pahami. Cwale wena mwalyanjo wa batu u ta eza cwañi? Ki ha mwalyanjo a fukumuna simpuni kuli si yo wela kwa tuko a Monde ili ku mu lemusa kuli u lukela ku ipata banna bao ba ba umbuna ba si ka fita kale. Simpuni ha si to li "pu" kanga Monde ka felela mwa halimu, ka tilimuka kono ka ziba ka bubebe kuli ki mwalyanjo ya nepile simpuni, mi ka nyema maswe. Monde a latela mambongo a n'a sweli mwa lizoho fafasi mi a li: "Mina kiñi ha mu bata ku ni holofaza ka kota, ha mu ta ni punya liito mu ta ni pepa nji?" Mwalyanjo a bilaela mwa pilu a li: "Mwanana yo Monde h'a keti manzwi, u ipulelela fela inge wayalesi." Mwalyanjo wa batu a ipata cwalo a linosi mwa sicacani. Makumuca bona ne ba libile fela ku Monde. Ha ba to fita fa kaufi ba fumana kanga Monde ka cikimani mwa si-

cacani sa mukuwa. "Haa! yo ki mutu kapa ki silumba?" Kwa buza mukumuca ya n'a sabile. Kanga Monde ka kala ku tesacla sina taha ye mwa lulaba.

Makumuca ba kala ku kataza Monde ka lipuzo. Likumuca: "Wena mwanana u silumba nji u mutu?" Monde: "Ha ni ezize cwañi? Ki mina mu ni ezize silumba nji?" Likumuca: "Cwale u eza sika mañi mwa naheñi mo u linosi?" Monde: "Ni inzi ni batu." Likumuca le liñwi la kupa Monde kuli a ba bonise nzila ye potoloha munzi, kono Monde a li ni yena ha i zibi haisi mwendi ha ta buza mwalyanjo. Mwalyanjo ha utwa cwalo a ituma kwa munwana a li ka ku shobota: "Mawee, mwanana yo shangwe za ka ni labulela kacenu."

Makumuca kaufela ba yelela kwa ku bulela ba li: "Auu! Kanti ku na ni mwalyanjo mwa macacani mo? Yena u kai, mane wa ipata, yena ha zibi kuli luna lu til'o bata basali ba ku nyala nji?" Monde a li: "Ha mu koni ku ba bona ba ipatile." Likumuca le liñwi hape la bulelela Monde kuli a ba bonise kwa ipatile mwalyanjo kono Monde a talusa kuli mwalyanjo u ipatila kwa hule. Likumuca la tundamena ku ziba koo na ipatile mwalyanjo mi Monde a ba supeza kuli ki mwa muzauli wale. Ki ha makumuca ba liba neku leo mwalyanjo na ipatile ba nze ba li: "Liza muloli mwalyanjo. Yela mwalyanjo ha ku ipatulule mi u ta bona micaha."

Mwalyanjo ha utwa cwalo a kala ku shuwa-shuwa kuli a i shimbulule a fumane maipato a mande. Yena mwalyanjo wa batu n'a ikapesize fela kakubo ka kansu, mane inge ka ku nopa fa mabita. Makumuca ba sa zwela pili ku bata mwalyanjo ya ipatile, kono hañi-hañi ba mu fumana a kutumani sina likaka. Ba kala ku mu sheununa ba li: "Wa zuha mwalyanjo? Yela inuka lu ku bone kwa pata; nji u beelelizwe? A lizupa le linde le! Wena u wa ku pepa kapa u wile kwa halimu?" Makumuca ba se siñwi ba tembauka mwalyanjo ka manzwi a fapana-fapana. Likumuca le liñwi la li: "Basu, a musizana yo munde yo ye ba sinyu ku apesa manjabila. Wena kuli ni ku nyale, bati zazi u ta taha mwa munzi wa henu konji ba ku timelelwe." Makumuca ba fumani sibapaliso; ya sa swali mwalyanjo fa

lizwele konji ya sa lati. Likumuca le leñwi la li: "Yeela, banna ha lu yeñi, haiba mutu yo ha koni ku lu supeza nzila, lu iponele fela ka ku fayaela mwa macacani. Haiba batu ba ta lu fumana inge lu ambola ni mwalyanjo yo ba ta lu bea mulatu o mutuna. Ni mina mwa ziba ki lika za mwa Bulozu ze, a ku lata ona kanana kale ka matezi kwa hae ku yo bulelela ba bahulu." Kono likumuca le liñwi la hana la li: "Wena u hupula kuli milatu i fiwanga fela; ku na ni mutu ya felwa mulatu fa ku buza nzila?" Likumuca le liñwi la li: "Wena mwalyanjo tuwe u na ni si-nundwe, kale lani u palelwa ku lu bonisa nzila, kanti kiñi?" Mwalyanjo wa batu u mwa ñalelwa ye tuna, u ta eza cwañi! Ki ha yema ni ku ba supeza nzila.

Haili kanga Monde kona ne ka sweli fela ku buha liapalo za makumuca ka kuli ze ñwi ne li na ni likamba ze tabisa, mi Monde na ikumbuta zona kuli a ka li eza misisi ya bana ba hae ba mitose. Mwalyanjo h'a se a bonisize makumuca nzila mi a se ba ile, a sikuluhela ku Monde a li: "Monde u si ke wa yo bulela kwa hae kuli lu katani banna mwa mushitu ni kuli mane ni ambozi ni bona, u utwile nji?" Monde: "Ni utwile, cwale ha ni si ke na yo bulela mu ta ni fa ñi?" Mwalyanjo: "Ha u si ke mwa bulela ni ta ku fa sifaha se si sweu sa mwa mulala." Monde: "Ni itumezi."

Makumuca ba cezi mwalyanjo nako ya ku lwalela likota mi i se ili manzibuana. Cwale Monde ni mwalyanjo wa hae ki bao ba nanula buandialala bwa bona. Ha ba fita kwa hae ba kala ku sebeza misebezi ya bona ni ku tusa kuku wa bona. Zeo kaufela mwalyanjo ni ha li eza na sa sepi kuli Monde u ta pata taba yale ya mwa mushitu. Busihu ha ba nze ba tona, kanga Monde ka kala ku hupula za makumuca. Mi zeo za ka hupulisa za sifaha sa kona. Ka butoto bwa Monde, a kala ku buza kuku wa hae kuli: "Kuku, kuti ni mi bulelezi kuli bo mwalyanjo ne ba ambola ni banna mwa mushitu?" Kuku wa hae a li: "Batili ha u si ka ni bulelela." Kanga Monde ka li: "Esi mwa utwa bo mwalyanjo, a mu ni fe sifaha saka." Monde ha yo wiseza fela linzwi, mwalyanjo a felela mwa sikapa sa mioko. Na sabile hahulu kakuli na ta utwiswa butuku.

Kuku wa mwalyanjo h'a utwa zeo a kopanya basali ba munzi kuli ba to utwa zue bulezi Monde. Basali ba munzi ba nyema maswe, ba li mwalyanjo ba utolezi, mi ki ha ba mu swala, ba mu titika. A nyapiwa a utwiswa butuku! Mwalyanjo mutu ya bumai n'a si ka buziwa mo ne ku tezi. Fa matibili foo a nga fa teñi butuku bo ne bu batile ku mu bulaya, kono nihakulicwalo a tuseha ka sa mulaho wa kweli. A ku si ka fita nako ye telele a zwa mwa sikenge.

Maikuto a ka na muñoli fa muila wo ki kuli mwalyanjo ha lukeli ku bona banna. Ni sepa kuli ba kwa kale ne ba tabela ku pata mwalyanjo kwa banna kuli muta a zwa mwa sikenge, ba kone ku mu tabela ni kuli a bonahale ku ba yo munca mwa meto a bona. Kono hape mutu ya lutiwa ka matibili kamita ha utwi seo a si lutiwa.

MBUTUTU U BEIWA LIBIZO

Ma-Mukelabai yoo ili yena musal'a Kubaula wa bubeli u puluhile kashimani sunda ye felile yale. Ka bumai mbututu yoo a sa li ku pepelwa ha si ka beiwa libizo. Yena Ma-Mukelabai u s'a li mwa ñalelwa ya matuku. Lizwele la hae li luluhile, mbando ya hae ya engela mi mubili wa hae inge sipi ye fa mulilo; wa cisa.

Liñaka za minzi li bata ku tusa kono kaufela za palelwa. Haili bona buloko, batili Ma-Mukelabai ha bu boni; busihu kaufela ki ku fetauha sina ndombe ye kwa muwayo, mawe a ine, mawe a patame. Batili ki ñalelwa luli. Butuku bwa mazwele bu zibiwa fela ki basali ba ba anyisize ni ku kula mazwele. Ma-Mukelabai ni yena u ta ziba butuku boo basali ba bañwi ba bu utwile.

Ha nze a nyanda cwalo, muta o muñwi kwa fita muenyi mwa hae, mi muenyi yoo na zwa kwa Mankoya. Ha se a amuhezwi, mi ha ba nze ba tona, ba kala ku ambola za butuku bwa Ma-Mukelabai. Yena muenyi ha utwa zeo, a talusa kuli ha zibi

hande ku laula kono fokuñwi taula ya hae i swalanga butuku luli mi a ki hañata i busha. Ki ha ba munzi ba mu kupa ku laula. A nga ngombo ya hae ye n'e inzi mwa likumbu. A shokotola mi a bea linkau za hae kaufela fa museme. Munzi wa to zela ku bona muenyi ha laula. Ñaka a nga litaula kaufela a li bea fa liselo mi fa liselo leo ne ku bonahala linala la tau, la ngwe ni la sitongwani ni ngo ya pifo. Meno a ngeti, kakulu ka ka nyinyani ka ka pandezwi, lunaka lwa puti lo ne lu nyendaela mwa mulala wa hae mi leo ne li pandezwi ka mipiti ni milyani. Kwa lizoho la hae la silyo ne ku na ni sifaha se si sweu ni muulu kwa nzohoto. A kala a li: "Talusa, Ambulula; se si ca ma mbututu ki sa ku ca kapa ki sa ku loiswa? Se, ki siposo sa ku posa mwana mi ki ha si til'o fitela ku mushemi nji? Ambulula, esi mwendi a li ku pepiwa h'a si ka isiwa ku ba hamahae?" Ñaka a bulela ze ni zale mi kwa nalule-lule a li: "Eshee, ni palezwi mi ni bona kuli mwendi ngombo ya ka i bushize, kono ni fumani kuli mwanana yo h'a na libizo mi kuku wa hae yena Mwinanu ki yena ya zuhezi fa teñi. Cwale se si tokwahala luli ki kuli mu eze bucwala kuli mu te mu eze mukiti wa ku tabela kuli kuku wa mina u pepilwe." Munzi kaufela ba taba mi ba kala ku ombeka mimela habusa. Mumela ha u y'o kala ku mela, batili ni yena Ma-Mukelabai sa hata-hata mwa hae. Ha ku si ka fita nako ye telele mwa hae se ili namunganga, to sitise nji to cokole mo. Fa licika ki lingwalula; ku inzi fela bo ma nto. Balyanjo ba ba sa hani musebezi ba kubuha mwa mazoho ka baka la ku sita. Likalibe ni batangana ni bona ba teñi fa licika. Kono bumai ki bo: Monde mwanana ya na kona hahulu ku sita ha nz'a sita cwalo, a eza sina mutenda silya kuli a ce ku seo a sebeza! Ma-Lubinda a mu nata kwa lizoho a li: "Si kumi mumela wena mwanana tuwe, u ta ba ni mahaha fa mubili. Ha u zibi kuli ki muila o mutuna nji?" Cwale ba sita mane ku fitela bucwala bwa yo tutwa. Mukiti wa kala mi lizazi ha li pazula mbututu a beiwa libizo la Mwinanu. Mi ku zwa zazi leo mbututu ni mahe ba pila ku sina matuku-tuku.

Mwa ngambolo ye lu utwile kuli kuti mwanana ha ci mumela. Ku fumanaha kuli libaka luli le li tisize kuli banana ba si ke ba

ca mumela ki kuli ha ne ba ta lumelwa ku eza cwalo ne ba ta bubisanga mumela kamita ka kuli ne u ta felelanga kwa ku u kuma. Mabaka a mañwi a teñi kono ni sepa kuli leo mwendi ki lona le li tuna.

LIFU LA MWAN'A MATINGULUKA

Mwilola yoo ne li mwan'a Matinguluka a timela inge a na ni lilimo liketalizoho ka ze talu. Ne se li mushimani wa miswalo ya talifile. Lifu la hae ne li komokisize ba munzi mi luli ne li tomohisa pilu. Wena ya sa li ku ba u sa shwelwi u ta palelwa ku utwa butuku boo mushemi a bu utwa a siiwa ki mwan'a hae. Mwilola a sa li a ba a sa kuli, na si ka ca mulyani kapa nto ye ñwi cwalo! Kono ki yo mwana u s'a tutubezi. Mwana u cilwe kiñi?

Ne li kakusasa, banana ba ola mayonga, ba ikola matuyutuyu, kambalala ka futumaza mikokoto ya bona ye apesizwe ki manjabila a linjamala ni lihembe za bubotana! Ze kaufela ha li ami kwa lifu la Mwilola. Li mu fumani foo banana ne ba sweli ku cabila inge butaha bo bu ca mbonyi kapa mabele. Mwilola ni yena na sweli ku ekeza kwa lilata leo. Kwa utwahala fela mashendo, likañi ni liseho.

Tabo ye tuna cwalo ya fezwa ki ñongo ye ne tisize lifu la Mwilola. Ñongo ki nto ye fumanwa ku mutu ufi ni ufi mane ni kwa lifolofolo za mwa hae ni mwa naheñi. Kono ka nako yeo Mwilola n'a atama ñongo a palelwa ku kutisa mitahali ya hae. A kakamala cwalo, a bilaula meto, a nyakaula mi a tokota ni ku lahaka mi a timelela ona fa liyonga foo. Banana ha ba bona mwan'a habo bona a tutubezi ba hasana sina makaka, kono Namataa ya n'a sa talifile a matela ku mahe a li: "Ima Mwilola u timezi, u shwezi fa liyonga." Munzi kaufela u puteha, mi wa makala! Mwana u bulailwe kiñi? Mwana u shwile cwañi? Mwendi u bulailwe ki banana ba bañwi? Mwendi u kamilwe ki sisapo kapa bulumba! Batu ba kala ku akaleza ze ñata kono zeo kaufela a ki zona cile mwana; mwana u cilwe

ki ñongo. Sililo sa ba se situna mwa hae, mi ni yena ndate-Mwilola a lila mwan'a hae habutuku. Ha nz'a lila na nza li: "Ki Mulimu mañi ya ta bulaela mbututu ye nyinyani ka ku atama fela, haiba ñongo ya bulaya, i bulaye kaufela ni banana ba ba shaa ñongo. Mwilola ha nze a bulela cwalo ba munzi ba utwa mi mañi ni mañi a bizeza mwan'a hae kwa tuko a li: "Kamuso ni kamuso ha u atama u si ke wa atama fela kono u swale kwa mulomo." Ku zwa hona foo banana kaufela ba ba ni mukwa wa ku sa atama fela ba si ka swala kwa mulomo. Ni nako ye banana ha ba atami fela konji ha ba swala kwa mulomo. Ni fa hape ni ta li ñongo ha i na kozi. Tuto ye li teñi mwa taba ye ki kuli ki ku bonisa makete ku swala kwa mulomo mutu h'a shaa ñongo!

NDUNA U UZWA MAI

Maloba ha ni li ni bokuku fa liso, ba ni kandekela makande a mañata a tabisa ni a sabisa. Na ikumbuta ka ze ñata kono hape na kala ku mbwembweta ka ze ñata! Kwa mafelelezo bokuku ba nyunga toho bali: "Kambe kwa bwanana kwa kute-lwanga kambe ki kale ni ikeza kambwitamamina; kono ki bumai mubili wa mutu u swana ni palisa ya mwa naheñi. I kanya ka nako ye kuswani ni ku timela ka bubebe. Kambe bunca bwa lekwa, na kuku wa hae kambe ha ni si ka kenisa ndataho sikolo kakuli mali kaufela kambe ne ni a bulukezi teko ya bunca."

Ku wena ya hula nako ye u yawilwe minati ni litolwana za bunca bwa naha ya Bulozzi. Zeo u bona ni ku utwa kuli li munati nako ye, ki miluti ya minati ye felile kale, mi seo u eza ki kuli u hola fela fa mukeke o lazizwe kale. Mwanahesu, se ni talusa ki se: mazazi ale naha i sa iketile Bulozzi ku sana ni siselo ne ku tabisa hahulu. Naha ne ili cwana: Masa h'a patalala, basali h'a banga mihuma ku ya kwa masimu, banna ba kwaula lisebeliso za bona ku bata masunso. Munzi u ta siala inge u batile ka lihora ze bata ku ze ne. Ha ku se ku tutumukile banana ba kala ku iconkomona malanga mi ba kala ku zwa mwa munzi

ni ku yo ikezeza wa bona kwa malako ili ku eza mandwani. Kwa mandwani koo ha ba yi fela kono ba lwala ni tuhobe twa bona. Makande a kwa mandwani ki a mañata; ku bulelwa ze ñata mi ku bonwa ze ñata. Ki munzi sakata kakuli ku ketilwe manduna, malena, mikwae, batanga mane ni mapolisa ba munzi ili zona linja.

Ki bao banana ba kala ku bapala, ba keta mulena pili, ku zwa foo ku ketwa manduna ba ba ta sebelisana ni mulena.

Haiba ki muunda, banana ba ta bapala kakiti ka Ku-omboka. Fokuñwi ba lakana ka mikolo kapa ku nwela ku bona ya na ni mufumbo. Za banana ba Bulozu ha li konahali kono lu utwe za mandwani a bona. Ha ba felize ku keta batu ba ba swala litulo ze tompeha, ba kala musebezi wa ku bapala. Isali hona mwa mandwani moo, manduna ba kala ku atula litaba, ku lwanwa lindwa za lipapali, ku yangiwa basali ba batu. Ku kena litongwani za batu mwa hae mi linja li kala ku huhula. Kaufela zeo ki za ba ikezeza banana. Mabizo a bo Mbangweta, Mushimbei, Namakando kaufela a fela mi ku taha mabizo ao ba ipumanezi kwa mandwani. Ku tata ku ipizisa libizo la hao kwa mandwani kakuli mwendi wena Mwendabai ki wena ya ketilwe ku ba sitongwani. Cwale sitongwani ki sitongwani; a kuna sitongwani se si bizwa Mwendabai. Kalaluka yena mwendi u ketilwe ku ba nja, Nañalelwa ki yena mukombwe.

Situlo sa sitongwani kwa mandwani ki se situna mi ki sa butokwa. Lika kaufela ki za ku akaleza akuna za niti. Batu ha se ba ipumimize ku lobala, sitongwani si ta taha ku to uzwa nama kapa nto yeñwi. Bale ba ba ketilwe ku ba linja ba kala ku huhula; hails bale ba ba ketilwe ku ba batu, bona ba zwela pili ku itobaza ku fitela mukombwe u ta lila halalu. Ha se ba zuhile fokuñwi ba kala ku tonda namani ya bona ye ngwile ki sitongwani mi ki bao ba kala ku londota sitongwani mane ba be ba si fumane. Ha ba si fumani ba si matisa ni ku kala ku si nataka mi ni sona hape si ta ipumisa ku shwa.

Ni haike inge mwendi u lithonolo kuli u ketilwe ku ba nduna, bunduna bwa mandwani a bu sephali. Fokuñwi ha mu nze mu sweli ku bapala hande cwalo, mu ta utwa linzwi le li zwa kwa

hae lili: "Muletambo, Muletamboeee, yela munyokokoe." Cwale banana kwa mandwani ba italima kwa meto kuli ba biza mañi. Yo muñwi u ta li ba biza Mulemwa, yo muñwi a li ba biza Muletambo. Ki leo linzwi hape la biza: "Yela wena Muletambo." Banana kaufela ba ta li: "Ba biza Muletambo, zamaya ba ku bata."

Ngambela u tulukile mi banana ba na ni ku kala sinca hape. Ki pono ye tabisa ku inela banana inge ba bapala h'a ba nze ba cinca lipula kapa litulo. Hañi-hañi mu ta fumana kuli ya n'a li mukombwe kapa nja se ili yena Ishee kapa mulena; ye ne ili mulena se ili yena mukombwe.

Kwa mandwani ku ciwa ze ñata; ku ciwa ngulu ya ku fukulula fa mikomena ya batu, ku ciwa buhobe bwa ku sokela mwa makapa. Isali kwa mandwani ku ciwa masunso a ku uzwa mwa malapa a bashemi, ku ciwa tutapi twa ku uzwa fa likalani. A ki zeo fela kono mane ni likuhu za ku uzwa kapa za ku tea ka mbonyi ya ku bea kwa mihala. Zeo kaufela li tile ka mukwa wa mukopano. Akuna ya lumelwa ku itulela a sa zusi se siñwi. Bona ba ba ipiza kuli ki lingambela kapa mikwae kaufela ba tile ni lico za ku uzwa. Yena Muletambo ya n'a ketilwe ku ba ngambela na tile ni mai a lishumi a n'a uzwise mwa sishete sa Ma-Namakau moo ne i zwalela kuhu ya hae. Ka busholi bwa Muletambo bwa ku yalulela kuhu mai a yona, kwa mandwani ha bizwi kuli ki lisholi kono u lumbiwa kuli ki sitalifi se situna. Mai ao a n'a tisizwe ki Muletambo a kwana banana kaufela ba ne ba bapala kwa mandwani. Ze ciwa kwa mandwani ha li bulelwi kwa hae kakuli haiba mu li bulela zazi leo ku kala ku mulena, ngambela mane ku yo feza ka sitongwani ni nja bata shapiwa ka nama ye butuku.

I se ili nako, banana ba ikutwa kuli ba katezi ku bapala mi ni bashemi ba sweli ku fita ku zwa kwa masimu. Mañi ni mañi u kitimela bomahe, ehee boma, ehee boma, ndondo boma! "Ehee bokuku, ba ni tezi ni mwanja!" Ki niti banana ba cile, ba bapalile mi lico ze ba siile mwa makapa a li sana musebezi kwa hae. Ma-Sibeso ni yena u taha a n'za yetela; linyolwa li mu kanguzi. Ha fita mwa lapa u lata muhuma ni ku lula za

n'a lwezi fa toho, u matela kwa nkwana ya mezi. Ha yo fita kwa batili ki ye omile ñoo! Akuna mezi. Ma-Sibeso fa inzi inge a ka pazuha mi ki ku nyema. Luli musali u katezi a sa li ku pakela ka swalala likuhu ha li tuluka. Ha funduka u laezize Sibeso kuli a te a ke mezi mi Sibezo kanti na lumela fela a li mwa mandingwe. A ki Sibeso fela ya na si kaka mezi kono banana kaufela ba ne ba inzi kwa mandwani ha ba si ka eza ze ne ba laezizwe, kwande a Mushiba ya na si ka ya kwa makama a mandwani.

Ma-Namakau ni yena ki yoo u fitile; akuna ku sili kwa libile kono u libile fela kwa sishete sa hae ili ku yo bea teñi tungulu ni twanja twa tile ni tona. Ma-Namakau ki mutu ya lata hahulu limunanu mi ki fona fa fumanela mali. A y'o talima mwa sishete a fumana kuli mai kaufela a ne izwezi kuhu ya hae ki mo ku tokwa. Ao ki ona mai a ne a uzvizwe ki Muletambo. Ma-Namakau a kala ku omana, a itusisa manzwi a n'a lata kaufela. A tatalikana, a kuta, batili ya na ni mwana h'a teelezi manzwi a Ma-Namakau. Kanti a ki kwa lapa la Ma-Namakau fela kono ni kwa lapa la Ma-Muyendekwa ku na ni siyongili, kai ni kai ku utwahala linonge; yo u tonda mwandu mwa poto ya hae u li: "Banana ba minusulize mwandu mwa mbonyi ya ka." Yo muñwi u li u tonda litapi mwa poto. Manduna ba ne ba sepahala ka lico za ku uzwa ba se ba ishuwile sina lindiala; litoho li kocomani, kono kaufela bona ba cile mulao kwa mandwani kuli hakuna ya ta bulela.

Kanga Lubinda ka ne ka beilwe kwa mandwani kuli ki kona kanamani ka ne ka ngiwanga ki sitongwani ka taluseza Ma-Namakau kuli ne ka boni Muletambo inge a lwezi mai mwa siapalo.

Ma-Namakau ki yo muñwi wa basali ba bahulu mwa hae mi ki musali ya wile pilu. Ha se a utwile kuli mai a kuhu ya hae a ngilwe ki Muletambo, a biza Ma-Mulentambo mi a mu taluseza a li: "Mu ni bizeze Muletambo; kanti ona busholi bo u bu ngile ku ba mahe nji kapa ku ba ndatahe?" Muletambo a bizwa mi ha fitile a mu yukukela a li: "Kanti wena ya ku zibisize ku ikunglea lika za batu ki mañi? Wena

mwanana ya fita foo se si ku uzwisa mai ki sika mañi? U boni kai mwanana ya ca mai mwa mukulo mo? Wa ziba hande-nde kuli banana ha ba ci mai ki muila; wena tala ya hao ye ki ya ku loiswa kapa cwañi?" Ba munzi ha ba utwa kuli bana ba bona ka cile mai ba kala ku halifa ni ku fita, ba li mai a ciwi, ki lubeta kwa banana!

Muila wa kuli banana ha ba ci mai ki wa kale. Puzo ki kuli kana mai a na ni kozi kapa cwañi? Baalafi ba sikuwa ba talusa kuli mai ki sico se sinde kwa banana ni ku ba bahulu. Mai h'a na kozi mwa mubili wa mutu kono sina ha lu bulezi za mandwani, mwendi ne ili tukelo ya bashemi ku hanisa banana ku ca mai. Libaka fela le li li teñi ki kuli haiba banana ba lumelwa ku ca mai, likuhu ne li si ke za zwala hande mwa mahae kakuli banana ne ba ta a feza ku a uzwa. Mazazi a felile kuhu ne ili nto ya butokwa mi ni nako ye i sa li cwalo mi i kona ku fumanela mutu mali. Cwale ku tuhelisa banana ku ca mai ne ba na ni ku bulelelwa kuli ki muila.

U TA BONA U HANISIZWE

"U si ke wa ni bulela kuli ni ta bona, ha u zibi kuli 'u ta bona' u hanisizwe nji? Ni ta bonañi?" Ki Mwendabai yoo ya cabila kwa kota ya kwaba sina siconkoble, kapa taha ya matabula. U omana ni Lutangu ya mu bulezi kuli u ta bona. Komano ya bona ni Lutangu i zwa fa kwaba ye tuna ye n'e kalilwe ku bonwa ki Mwendabai, kono ka baka la bunya bwa hae, ya koyolwa ki Lutangu. A i tulela sina njoko mi a kala ku i kenyauna anz'a seha.

Mwendabai: "Wena kiñi seo u shenauna cwalo? U sikuba nji?" Lutangu: "Mwendabai u si ke wa ni bulela cwalo u ta lila." Mwendabai: "Zwa fa, ni meno a mafubelu inge ngeti." Lutangu: "Mwendabai ni ta ku nyisa u si ke wa ni shenda cwalo." Mwendabai: "Zwa fa, ni meto a sikami inge a longolo" Lutangu a nyema mi a nata Mwendabai lubaka; batili lwa

itumelela mi ndwa ya kala. Cwale banana ba ipupulisa kwa kota ya kwaba sina linyunywani. Se ili ni tuhele nji ni tuhele; matali a kwaba a s'a bina sina ñaka. Ki bao se ba tuluka kwa kota, se ba li fafasi mi ba lambelana. Nihakulicwalo Mwendabai u ikutwa kuli u shwela fa kwaba ya hae mi u na ni tukelo ya ku lwanela seo ili sa hae.

Banana ba kamana cwalo mwa tuñoto, ba ñwalaulana, ba ititika kono Mwendabai ki musali wa fokola mi a kala ku imelwa ki ndwa. Kono nihakulicwalo a itamulela ka manala ni meno. A luma Lutangu fa sifuba ni mulomo. Meno a kena Lutangu mi kapili-pili a lata Mwendabai mi a mata ku yo yema kwa hulenyana mi a li: "U ta bona Mwendabai ni ta ku lukisa." Mwendabai a li: "U ta bona u hanisizwe; ni ta bona cwañi?" Lutangu a li: "U ta bona Mwendabai, konji u bole meno, ui yo bea fa teñi masipa a mukolozwani hona fa foo u ni lumile."

Mwendabai h'a utwa cwalo a saba hahulu mi a yo bulelela bomahe kuli Lutangu u ta bea masipa a mukolozwani fa na mu lumile. Ma-Mwendabai a li: "Eee, ki niti haiba u mu lumile u ta bola meno. Mwendabai a saba hahulu, kono ha se ku fitile nako ye telele a lemuha kuli kanti h'a boli meno, mi a lemuha hape kuli kanti masipa a mukolozwani h'a koni ku bolisa meno.

Ni sepa kuli ba bañata ba ta lumelelana ni na ha ni bulela kuli buñata bwa miila ya Silozi i beezwi ku tisa buiswalo ni huliso ye nde ya bana. Kwa zibahala kuli masipa a mukolozwania koni ku bolisa meno a mutu, kono miila o swana sina wo ki o munde kakuli u hanisa banana kuli ba si ke ba itumaka ha ba lwana. Meno ki nto ye tata hahulu ku i alafa, mi ku tibela likozi ze kaufela, ne kuli bunde ku susa banana ka miila ye swana sina wo.

ILUKELEKELE

Lika ze pila kaufela li na ni mabizo a zona, mane ni malumbatina a ku li lumba ka bunde kapa bumaswe bwa zona. Ilukelekele ni yona ki yeñwi ya linyunywani ze lumbiwa kapa ku

nyazwa ka buhata. Liloko la yona lili: "Ilukelekele wa mutwi moombo kayongo mukulu wa mbi elinyawe. Ilukelekele wa munji ni muuka a maloya, wo siku ni muuka a malamo." Ki kuli: Ilukelekele wa katoho sina kayongo ka moombo, wa toho ya limbi ni buhata. Ilukelekele h'a pazula fa hali a munzi mu-sihali a nze a lila u talusa mitolo. Ya lila busihu u talusa malamo kapa kozi. Kai ni kai mwa Bulozzi bazumi ba limbulula hahulu ilukelekele ba li ki nyunywani ye buhata hahulu. Ba bahulu ba talusa kuli kamita ha mu tona mwa malapa busihu mi mu utwa bo ilukelekele ba lila busihu, mu zibe kuli ba boni sika kapa ba fufisizwe ki sika. Kona kuli ilukelekele ha koni ku ifufela fela yena a linosi konji haiba u sabisizwe ki sika se señwi.

Taba ya ilukelekele i bonahala ku ba niti ye tuna kakuli ilukelekele u swabisize bazumi ba bañata ka ku sabisa lifolofolo ze nanalelwa, mi hape u pilisize ba bañata ka ku tosisalitau ze nanalela lifolofolo zeo muzumi a nanalela. Ilukelekele ki nyunywani ye sina sobozi, mi i tabela kozo. Luli lwa kona ku nyaza ilukelekele kakuli ki nyunywani yeo lu sa koni ku biza kuli i to ikalabela kono ha ne lu ta ikupa kuli i to ikalabela, wena muzumi ne i ta ku swabisa maswe ha i ne ta ku tungunyuna kuli: "Wena muzumi kana wa hupula zazi lani ha no nanalela mutobo, wa nanula tobolo ya hao kuli u kunupe kono na akufa ku eza lilata mi mutobo wale wa ku banda. Hañi-hañi ki ha u lemuha kuli kanti mutobo wale no sa nanalelwi fela ki wena kono no nanalelwa ki tau hape. Zeo kaufela ni man' o ku lemusa zona wa kala ku tumbwela ni ku njanja, mala a hao a nyungana mi mwa mba ya hao kwa lila. Kambe ne u kunupile tobolo ya hao, ne u ta nyemisa tau kuli mwendi no bata ku kunupa yona. A ki zeo fela, kono mane hape no ta siyala u sina lilumo mwa tobolo mi tau ne i ta ku apala ka manala."

Yo ki ilukelekele ya fa bupaki bwa hae kwa bazumi ba ba mu bulela kuli ki lihata. Banana kaufela ba Bulozzi ha ba ci ilukelekele ka kuli ha ba ta mu ca ba ta ba mahata. Zeo kaufela li patezwi wena yo munca.

Miila i beilwe ka boomu ili kuli bana ba hule ka swanelo ni ka mukwa wo bashemi ba bona ba tabela. Banana ha ba talu-

sezwa kuli ilukelekele u na ni buhata ni kuli ba si ke ba ca ilukelekele kakuli ba ta ba ni buhata, ba kala ku lemuha kuli kanti buhata ki nto ye toilwe ki bashemi mi sihulu ku luna banana. Buñata bwa batu ba talusa kuli ilukelekele ki nyunywani ye munati hahulu mi kutwi kona libaka le li tisa kuli banana ba i haniswe. Haiba munati wa ilukelekele u fita munati wa licikwi, u zibe kuli kanti ilukelekele i na ni munati hahulu. Ha ni koni ku ba paki fa taba ye kakuli ni na ni yo munca mi ha ni lumelelwi ku lika nama ya teñi. Se ni ziba fela ki kuli banana ba kona ku lumela lika ka ku ba puma. Ki nto ye zibahala kuli ku puma ku maswe, kono ku puma mwana ka pumo ye ta mu tusa ku ba mutu ya sa buleli lishano ha ta hula ki ku puma hande mi ki swanelo ya mushemi ku puma mwana ha ku tokwahala cwalo.

MWANUKE A LANGANE

“Mwanuke a langane mbulu a teluke.” Leo ki liloko la kwa kale ha ba itahanela ku tima banana hopani. Li talusa kuli “Ha mu tuhele mwanana a lobale, kapa banana ba lobale hopani i suliwe.” Libizo la mbulu li talusa hopani mi hape li talusa kulu.

Ku wena ya si ka ina kwa hae kapa ku wena ya hulezi mwa bukuwa u boni limota ze ñata, kono u yawilwe ki bupilo bwa naha ya henu. Ha lu ambola ka za kulu cwana kapa hopani wena yo munca u palelwa ku utwisisa munati o inzi fa hopani kapa kulu. Yona kulu ka sibili i ne i sa kangulwi ki mwanana ki muila o mutuna. Ku wena mubali ni li u hupule sifateho sa kulu kuli si cwañi ni kuli ba bahulu ha ne ba hanisa banana ku ica, bona ne ba ca ñi fa teñi. Talima toho ya teñi kwa bu-maswe, mulala, mahutu ki zona fela ze ciwa fa teñi. Ona linama li sikakañi zeo ba bahulu ba li lata hahulu. Wena mwanana no ka nopa kulu mwa naheñi, u shwe u mane tala ha u na maata a ku ibesa ni ku ikangula kuli u ce. Seo u lukela ku eza ki ku ilwalela kwa hae inge i pila kapa inge i besizwe fela. Na muñoli wa buka ni pilile kapa ni pepezwi mwa naha ya

liselo ili Lwena lwe milomo lwandi ni nyama – Lwena kwa malyalya, ko ku ciwa nama ni litapi. Kwa teñi koo nako ya matabula pula ha i sehula kapa mbumbi ha ku ca mabya mwa milapo ni likuli likulu li itopelwa fela ki banana ha ba nze ba i papalela mwa libala, zeo ze nopiwa ki likulu ze cezi mwa lyeyea, li buzuzee lotee! Zeo banana ha ba li fumana ha ba na nako ya ku isa kwa hae, ba ta isa teñi li sikakani. Haili buñata ki za mifufuzo ya bona; ba ta ikola zona mwa naheñi. Muila wa kuli mwanana ha kanguli kulu u teñi mwa Bulozu mi u sa tiile ni ka nako ye.

Fa ku kangula kulu ha ku na kozi. Libaka le lituna leo ba bahulu ne ba haniseza banana ku kangula kulu ki kuli kulu ha ina nama ye ñata mi kona kuli ku mukanguli ha n'a ka nga fa teñi silama sa mutenda silya, hakuna se ne si ta siala. Cwale kuli ba bahulu ba si ke ba timwa kwa minati ye kaufela, ki ha ba beile miila fa nama ya kulu kuli ha i kangulwi ki mwanana.

NAMA YA POFU

Bazumi ki bazumi kono ndate Mutemwa ki sinyanga sisili. Kamita ha n'a zwa mwa hae, a ikambekile tobolo fa liheta, basali ne ba kala ku fala lipoto kakuli ne ba ziba kuli hañi-hañi nama i tuha i fita. Ndate Mutemwa na sa sii folofolo i yemi, seo ne i taba silandulwa. I ne si mutu ya n'a kunupela ku bata busunso kono na kunupela ku cabula fela. Ha ne lu ka bata batu ba ba tuuzi naheñi ya Bulozu, ndate Mutemwa na si ke a siiwa kwa batu bao.

Ni haike inge ndate Mutemwa ne ili muzumi yo mutuma, na sa bulai lifolofolo kaufela. Lifolofolo ze swana sina mazwii, pofu ni tou, zeo na li nyanyuka kakuli ki lifolofolo za Mulonga. Ki lifolofolo ze kutekilwe ki za mulena. Kamita ku tata ku muzumi ku siya folofolo mwa naheñi inge i fula ka baka la kuli ki ya mulena. Butata bo bu tisize kuli Muso wa Bulozu kwa kale koo u bee milao ye bulela kuli muzumi ufi ni ufi ya bulaya pofu,

tou, lizwii kapa kubu u na ni ku biha folofolo yeo ku nduna wa silalo, nduna wa silalo u na ni ku fungula kuli nama ya kuli-kuli i ciwe ki yena sinyanga ni bana ba hao haili lilama za kuli-kuli li si ke za nyamatalwa, ki za mulena. Ndate Mutemwa ni yena milao yeo na imamela ka tokomelo.

Zazi le liñwi ndate Mutemwa a shituka kuli a yo lema mabalelo a ndu ya hae. Sina ha ili sinyanga, a kwaula tobolo ya hae. Ha se a fitile fa ñambamo, a katana lipofu mi ki ha ikundeka kwa sicacani. Ki fa swalala lipofu li itibezi; ha li boni kozi mi li tukufalezwi fela ku icela matali a likota a noolofalizwe ki puka ya busihu. Hani-hañi ya munna ya kanama, lipofu za kena mwa maefeefe mi i se ili palali. Cwale za hasana. Ba munzi wa ndate Mutemwa ba ziba kuli hakuna ya t'a lilisa tobolo fa malungwe cwalo kwand'a ndate Mutemwa. Ndate Mutemwa a man'ò bulaya pofu yeo, a ipuma muhata mi a kuta kwa hae. Ha fita fa hal'a munzi a huweleza ali: "Mwa hae mo hakuna banna nji? Mina mu banna ba ba cwañi ba ba eza kuli mu utwa tobolo i hotola kwa mandamino a munzi wa mina mu palelwa ku zuha?"

Banna ha ba utwa cwalo ba zuha mi ba kwaula malumo a bona, linja za kala ku ñuñuna, munzi se ili maefeefe. Ndate Mutemwa a ba taluseza kuli hakuna tuse ya kunga malumo kakuli ndwa i felile. Ba lwale fela litipa ni mitiyo ba yo nga nama. Pofu na i bitile fa litema la Ma-Mundia. Banna ba munzi kaufela ba undumukela teñi. Lizazi ha li yo tutumuka mwa hae se ili manjwanjwali, se ba cocomisa; mañi mi mañi u bilisa poto ya mala, muholu kapa lipio. Kono ba bañwi mwa hae ba ñuñuna kuli ndate Mutemwa u fosize ku bulaya folofolo ya mulena. Yena ali sa hae ki sa mulena mi sa mulena ki sa hae.

"Haili wena Namataa u halale nama ye; lu kuze u zibe kuli i ta ku mela kapa ku mela bahenu." Ki Ma-Mushembo yoo ya kalimela muikulyae. Mwanana a komoka ha utwa kuli nama ya pofu i kona ku mela mutu. Ma-Mushembo a zwela pili ku taluseza muikulyae kuli nama ya pofu ha i halaliwi ki muila. Zeo ki ze patezwi wena yo munca. Ki muila cwañi? Malozi ba li nama ya pofu ha i halaliwi ki muila. Taba ya niti

fela ki kuli mutu na ka halala nama ya pofu ha i na ku mela yena kapa ba habo. Hakuna nama ye shwile ye mela mutu, hape a ki Mulozi fela ya ca pofu a nosi kono ki mishobo kaufela ye ca pofu ni ku i halala.

Niti hape ki kuli Malozi ne ba saba pofu kuli ki folofolo ya mulena, mi haili cwalo ne kuli tata kuli mañi ni mañi a fumane siabelo se situna mwa hae kakuli haiba ba eza cwalo u zibe kuli akuna nama ye ta ya ku mulena. Cwale ku felisa linonge ze kaufela, konji ku sabisa kuli ki folofolo ya mulena. Ku tokwisa banana linonge kwa tunama to ba nyuntulelwa konji ku ba sabisa kuli i ta ba mela haiba ba i tongoka!

MUKEKE WA KOTA

Ki muunda libala la Bulozi li apesizwe ki mezi, kuli besuu! Kuli pali-pali-pali-pali, kanya ya lizazi i bapala ni mezi. Kai ni kai ko ka talima ku fufa nyunywani. Ku fufa tuñumbi, nalwange, milindeti, mitangalati; kaufela zeo li bonahala ku fufa ka sitepo. Ha li si ka katala kono ki bupilo bwa linyunywani. Kamita li fufa ka bunya ha li utwa bupilo munati!

Isa meto a hao kwa hule; u shalime fa mukakani waale o fa libala, nyunywani yaale ye tisa sifuba se si sweu ki ñwanyi. I inyongamezi i lapile kakuli litapi li keni mwa lyanga situ la mezi. Ha u wisa meto u ta lemuha kuli fa halimu a mezi ku fufa likokwani, li potela mililima ni lipalisa za mezi ki mo li lobala mi ki mo li nwa mulo wa lipalisa. Lipalisa ki mandu ni mashete a likokwani.

Kwa bana ba Silozi muunda ki silimo se sinca, banana ba kala ku ituta ku fuluha, ku tapa "silozi" mane ni ku nwela. A ki zeo fela; muunda ki nako ye tabisa kwa banana kakuli mezi a ku yowana ni a ku tapisisa mikeke ba a fumana fa kaufi.

Imikendu ni yena u mbwambwami mwa bufumu boo bwa muunda moo ba bañwi ba tapwita. Ki yoo Imikendu ni banana ba bañwi bo Imanga, Mushokabanji, Namutula ni Mukelabai

kaufela ba shetumukela kwa njelelo ku yo tapisa mikeke. Limba za bona li li telee, ba cile namundalangwe wa siñanda. Ki nto ye zibahala kuli banana ba libala la Bulozi ni bona ba fa minanga ya nuka ki banana ba ba sa sabi likwena. Nihakulicwalo ku bona banana bao mwanana ya swana sina Mukelabai ki mwana-na ya nyanyuka hahulu likozi. Mukelabai u swanezi ku saba lika ze isa kwa likozi kakuli mahe u n'a mu talusezanga kuli bona seo si maswe, si ezi seo si ta ku holofaza. Kamita na mu taluzanga kuli bona ki batu ba ba zwa mwa limba za mufalo, batu ba ba zwa mwa mala a bolile. Haiba ku kana kwa ba ni kwena ye ta lwanisa banana i ta swala yena pili kakuli u zwa mwa lusika lwa mufalo. Kamita Mukelabai u n'a swana sina lipolisa; ki yena ya n'a lemusa ba bañwi likozi, ki yena ya n'a ba kalimela. "Tuluka kwa mutai koo u ta lobeha u bolile." Ki Mukelabai yoo ya kalimela Imanga. Hañata na bolelwa ki butongwe ha ba bapala ni ba bañwi kwa likota. Mwa pilu ya hae a i koliswa kuli sifi ni sifi se si ta tahela banana koo yena a inzi haiba ki kozi, i ta kenela yena pili. Ha ba shetumuka kwa mezi ne bu sa mu bolela butongwe kakuli na saba ku tapela ko ku se si buliba. Ka likutazo za mahe, Mukelabai a fetuha lipyeha la sifanu. A ba mwanana ya saba bumaswe kaufela bo bu tisa lifu.

Muunda ha potezi naha Bulozi, ku Mukelabai ki ñalelwa. Ki yoo u kwa njelelo ni banana ba bañwi, ba il'o tapisa mikeke. Ha ba nze ba tapisa cwalo, Imikendu mwana ya mafulo-fulo a kwahela mukeke wa bomahe wa kota. Ba bañwi ba mu likanyisa mi ba kala ku likanyisa maoma. Banana ba tapala kono ba ziba ni ku lata sizwo sa naha ya bona. Kamuso ki bona ba ba ta ba bambeti mi ki bona ba bata fuluha mwa Nalikwanda. Mukelabai ha bona cwalo a matela fa likamba a kala ku mbwembweta. U n'a sa sabi lilata la mikeke kono na saba kuli lihalimu li ta wa. Ki niti miila ya Silozi ki ye miñata mane ni ona o ki miila ku kwahela mukeke wa kota mwa mezi ni ku u liza kakuli lihalimu li ta wa. Mukelabai a kala ku mata-mata, a saba maswe kono kwa nalule-lule a lula moya ha bona kuli lihalimu ha li wi. Banana ba bañwi ba kala ku mu seha ba li ki lipyeha, kono yena a ikolisa kuli haiba mutu a ka liza fa mukeke wa kota inge u

kwahezwi mwa mezi lihalimu li ta wa. Muila wo wa komokisa hape ili o tabisa. Mukuwa ya fufa mwa halimu ka fulai, ya kunupa ka litobolo ze tuna ze isa malumo kwa hule ni nako ye u palelwa kufitisa lisipi za hae kwa lihalimu koo. Luli kwa komokisa kuli mukeke wa kota mo ku celwa buhobe no ta ba ni mata a ku kulumuna lihalimu kuli li we !

Ka maikuto a ka fela ni fumani kuli mwendi muila o u tile ka mukwa wa ku tibela fela banana kuli ba si ke ba bapalelanga kwa mezi ni mikeke ya likota kakuli mikeke yeo ka cimboka, mi hape ha u liza inge u kwahezi mwa mezi, u eza mulumo o mutuna. Ka bupilo bwa Silozi ni fumani kuli muila o ne ili wa butokwa kakuli Bulozi sapili ne ili naha ya mezi mi likwena ne li fumanwa kai ni kai mwa masa a Bulozi. Ki hona kuli ku mutu ya to liza mukeke kwa mezi mulumo wa mukeke no biza likwena ze kwa hule. Mi hape ku zwa foo ni fumana kuli ne ili ku sabisa banana kuli ba si ke ba lizanga mikeke ya likota kwa mezi kakuli i ta kukela ko ku buliba koo mwanana a ta yo swaliwa ki kwena kapa ku mina kapa ku kukiswa ki mezi.

A ki maikuto a muñoli; mubali ni yena u kana a ba ni maikuto a hae sina buka ha i talusa kuli ku ñozwi ze patezwi ze patezwi ba banca. Ki hona kuli na muñoli ni mubali kaufela lu pupuleza fela buniti.

BOMAHO BA TA MELA MANAKA

Masa ha patalala, libala la Bulozi li kenelwa liñungwa. Nako yeo ki ka kweli ya Sikulu ili maliha. Kai ni kai ku fuka moya o bata; banana ba lila lupwe. Ngelee, ngelee, ngelee, ngelee. Wo ki mulangu wa baluti u biza balumeli kuli ba ye kwa litapelo za kakusasa. Kono ki mañi ya ta zwela fande inge si anda ? Ki mañi ya ta zwa fa liyonga ni ku bea liutu fa lishabati le li swana sina litwa kwa ku bata ? Bashemi ni bana kaufela ba sinana fa mayonga sina tuzwinyani to tu lwanela ku kena mwa mafufa a ma tona. Akuna ya ndumabezi silami. Ba ba apezi bo kashitu

ni limbuke bona ba sa itobalezi. Silami si bisa bupilo bwa maliha tata. Kono ni hakulicwalo lico ki ze ñata. Misebezi mwa Bulozzi ka nako ya maliha ki ye miñata sihulu ya basali. Banna ni bona ba kala ku lwana ni makuko a bona, ba pazaulwa ki lwaa, ba lumwa ki minyopi, mwa linumbu za bona ki limyamyama fela. Ba ezañi? Ba yalela. Banana ba bashimani ba ikola ku tea linyunyuwani ka tutwa, malaba kapa maselo. Ye kaufela ki minyaka ye tiswa ki maliha mwa Bulozzi.

“Kacenu ki matangu.” Ku bulela Mbaita Mwala, musali ya bukwala kwa matangu. Banana ba mu ziba hahulu mi basali ba ikutwa bulutu ha siyo fa matangu. Banana ha ba utwa mukosi wa matangu ba ya mwa mushitu ku yo bata buandilala. Ki swanelo ya bona banana ku yo bata buandilala bwa ku to tonisa kwa lapa la Mbaita Mwala kakuli haiba ba sa lwaleli likota, ba ta ngangama silami busihu ha ku tangutiwa. Bao ha ba il’o kuta kwa ku lwalela likota kaufela ba li isa ku Mbaita Mwala yoo ili yena muzamaisi ni sikwala se situna sa lipina za matangu.

Manzibuana batu ha se ba lalezi kwa utwahala fela tushimilila twa matangu. Kwa ambolwa matangu a sabisa, a tucembele ni linoha ze tuna, lingolongoma, makishi. Kwa ambolwa za kambimbinyani ha ka punya singolongoma fa mba ka mulomo wa kona o munyinyani. Kwa ambolwa za shakame a puma lifasi kaufela kuli tau u shwile, mi batu ni lifolofolo ba tahe kwa ku to silisa kanti bo ne ili buhata. Kwa ambolwa za shakame ha puma luwawa. Litangu ni litangu li na ni pina. Kwa tabisa ku inela basali ba nze ba tanguta. Mwendu ya swana sina na u ta hupula kuli kanti ku taha cwañi kuli litangu ni litangu li be ni pina. Ya ipuza u ta hupula kuli lipina za mwa matangu li beilwe cwalo kuli batu ba si ke ba ozela. Kakuli ha ne ba ta swalelelanga ku tanguta fela ka ku ambola ku sina lipina batu ba bañwi ne ba ta kala ku ozelanga, cwale kanti hakuna ni tupina mañi ni mañi u na ni ku opela kwa pina yeo. A ki pina fela kono mañi ni mañi u lukela ku utwa mafelelezo a litangu ku paka kuli u utwile mafelelezo. Bupaki bwa ku bonisa kuli u utwile mafelelezo a litangu ki ku kwa mati ni ku swala fa likota za fa liiso ze peli ku bulela kuli “Ka kayonge, ka kasiyale.”

Fa matangu a zazi leo ne ku na ni Mubiana ya n’a sazo fita ku zwa kwa Lusaka ni bomahe. A tabela makande mi a tabela ni lipina za teñi. Matangu ni ha yo fela lipina za zona za siyala mwa mazebe a hae, mi a kala ku li opela. Ka bumai a tilimunwa ki Mushiba a mu kalimela kuli: “Wena u opela lipina za matangu musihali: ha u zibi kuli bo maho ba ta mela manaka nji?” Mubiana a saba hahulu kono ka sa mulaho a sunda ha bona kuli bomahe a ba meli manaka a hupula kuli mwendi Mushiba na mu puma, ki ha buza bomahe. Bao ba mu taluseza kuli za n’a bulezi Mushiba ki za niti. Ni wena mubali u zibebe fa teñi kuli ki muila ku opela lipina za matangu musihali kakuli bomaho ba ta mela manaka. Manaka ao a na ku fela konji wena mwana ha u ta taza cika ya mioko!

Sina ha lu kalile ka ku bulela za moya o bata wa maliha, mayonga a kakusasa, misebezi ya maliha ni matangu a busihu, mu ta ikupulela isali mina kuli kanti se si tisa kuli batu ba tangutange maliha ki kuli maliha ku na ni lico ze ñata; i bata i ba kuli mañi mi mañi mwa lapa u lalezi hande. Batu ba ba lalezi hande makande h’a tokwi. Matangu a fukuza busihu bwa maliha bo bu telele hahulu. Taba ya ku mela manaka luli ha ki ya niti; niti fela ki kuli ba bahulu ha ba lati kuli lipina za matangu li opelwange musihali kakuli ne li ta sampuka busihu ha li yo opelwa. Banana ba patezwi ze kaufela. Ba talusa kuli bomaho ha se ba melile manaka, ku a kutiseza mwa nama konji wena mwana ha u ta taza cika ka mioko. Cwale mwana yoo u ta fumana kai mioko ye taza cika? Ki nto ye sehisa hahulu kono taba ye zibahala hande ki kuli nto ye cwalo ha i koni ku ezahala.

MUSALI U KAI?

Mutemwa i se ili munnatuna mi u s’a itukiseza linyalo. U batile mwan’a Muyatwa ya n’a kena sikolo kwa Mabumbu. Ki kalibe ye nde, ye itutile, wa mubili o mezi sina kuma ye nca. Ki mwana yo munde ya buheha ya swanelwa ki liapalo

sina palisa. Ki yo munde luli wa meto a masweu sina puli, wa mulala sina teku ya muwayo kapa lubotela, linumbu za hae ki misumo. Bunde bwa mwan'a Muyatwa yoo ye ba li ki yena Mebelo ha bu konwi ku taluswa kakuli i taba inge ki ku mu sinya. Ni haike inge Mebelo ki mwana ya n'a kateleha cwalo, sionda sa hae ha si si ka ba se situna. Na ondilwe fela sitole si li siñwi ku bea lishumi la mali ili la mukabo. Libato la banana ba ha li si ka nga nako ye telele. Ku bonahala kuli inge ne ba mizanela mati. Mushimani ha yo tumusa linzwi la libato, kwa ba inge ne ili ku shengunukisa lilato la Mebelo mwa pilu.

Bashemi ba Mebelo ni ba Mutemwa ne ba tabela linyalo kaufela. Kono nihakulicwalo kuku a Mebelo a kala ku ñoñoleha mwa pilu a li: "Muikulyange ha koni ku ni siya ni ta shwa bulutu; ki yena ya s'a fetuhile taka ya ka. Cwale ha ya ku sili ni ta zuswa ki mañi bulutu?" Ni haike inge liñoñoleho za mace-mbele ne li li teñi, munzi ha u si ka li isa pilu.

Lionda ha se li ondilwe, kwa kala ku lukisa misipili ya sinawenga. Ba ha munna ba kala ku itukiseza misipili ya ku yo nga musal'a bona. Kwa tomwa lizazi mi ki ha basali ni bannanyana ba funduka. Leito la sinawenga ki le linde hahulu. Mwa nzila ba kala ku ca makande ni ku itukiseza litaba ze ba ta omana ka zona mwa nzila. Foo ki ha ba ka taha ni musali. Bao ba linyalo ba zamaya musipili o mutelele, kono manzibuana ba fita habo musali. Fa fasi ha ku eza swalala munzi wa kala ku kopana. Ki Ndate Mushembo ya kala ku bulela: "Kacenu le wa ziba hande-nde kuli u ya sinawenga; a ki luna lu ku fanisize ku munna yoo u ya ku yena kono ki wena ya lu pumile kuli wa mu lata. Cwale kapa wa mu lata kapa ha u mu lati zeo li zibwa ki wena mwa pilu ya hao. Lu ku tambeka ku ba linyalo la hao lipilu za luna inge li lukuluhile kuli ha u na ku yo lu swabisa. Koo ko u ya u ta yo fumana ba lipilu ze nde ni ze maswe. Ba bañwi ba ta ku toya ku sina libaka, ba bañwi ba ta ku lika ka lika ze ñata kono kaufela u yo ba babalela, ki lubasi lwa hao."

Ba linyalo ba kala ku tukufala, ba li lu til'o nga musal'a luna; nako ye a ki ya ku laelela, nako ya ku laelela i felile kale.

A lu ngeñi musali lu yeñi. Ki bao se ba yemi maefe-efe. Ku bulela ku bunolo kuli ba yeme mwa lapa ki silandulwa; ba na ni ku lifa se señwi. Ba lifa lishumi la mukatu mi musali a yema mwa lapa. Ki nako ya likomano cwale; ba habo musali ba hohela kafa, ba habo munna ni bona ba hohela kafa. Ki bao ba ngamamani mwa munyako wa lapa. Ba habo musali ba hana kuli konji ku lifwe se siñwi hape. Ka samulaho ba habo munna ba lifa tiki mi musali a shenya hanyinyani fela. Ba fita fa patelo, hape ba musali ba tomela kono ba munna ba lifa tiki ye ñwi hape. "Mina batu tuñi mu linjebwe luli; ona mali a lu mi fa mu li mu ta kona ku kwanisa lionda za bashimani ba ba ta nyala mwa munzi wa mina mo nji?" Bao ki ba munna ba ba komela ba neku la musali. Ao ki manzwi a ba sinawenga mi ha ku na ya isa kwa teñi pilu; ba ni ba kaufela ba nyefaula ba bañwi. Musipili wa sinawenga ki wa lingalula, mi hape ki wa likomano. Ha ba nze ba zamaya inge ba cabila cwalo, kwa taha kozi. Musali ya iswa sinawenga a hata fa lisapo la tapi mwa nzila. A wela fa fasi ni ku lila ka nama ye butuku. Batu ba hupula kuli mwendi u lila ku siya munzi wa habo, kono a ba taluseza kuli u tabilwe ki sika mwa lihutu. Sikwata sa sinawenga sa felelwa ki tabo mi ba kala ku tandanisa lisapo leo mwa lihutu la kalibe kono kwa pala. "Lu ta eza cwañi?" Yo muñwi wa ba sindeketi a buza. A zwela pili ku talusa kuli hakuna tuso ku zwela pili mwa lieto. Ha lu koni ku iseza batu situpu, bunde ki kuli lu kute fela lu yo alafa mwan'a luna ha ta fola lu ta ba zibisa ba to nga musal'a bona. Ba linyalo ba lumela, mi ba kutisa musali habo; ba ha munna ba kuta mazoho-zoho.

Ba munzi wa habo munna ba libelela sinawenga busihu kaufela kono ba komoka ku bona batu ba taha fela. Nduna: "Musali u kai, mu mu siyezi ñi?" Mutumba: "Musali ne lu mu ngile mwa hae kono mwa nzila a tabwa ki lisapo la tapi mwa lihutu mi ba habo ba lu kupile kuli lu mu siye ku fitela a ta fola." Nduna ni munzi kaufela ba utwisisa mi ba swaba hahulu ka kolofalo ya musali.

Mwa ngambolo ye ya sinawenga ku bonahala kuli inge hakuna tuto bo kanti tuto ya miila mwa teñi ki ye tuna. Kwa mahae, ha

u zamaya inz' o ca, ba bahulu ba ku hanisa kuli u sike wa nepela lico, kapa ku wiseza lico mwa nzila kakuli haiba ku ka to hata mutu u ta luluha mba. Ku wena ya bulelelwa ha u koni ku nyazeha kakuli akuna ni yo mukana ya tabela ku luluha mba. Kono ha mu talimisisa libaka luli a ki ku luluha mba kono ki ku hanisa kuli haiba uca lico ze ta ba sina masapo a nama kapa litapi, masapo a le u a cele kwa tuko a nzila. Yeo ki niti kakuli ki hañata bazamai ba cela mbonyi mwa nzila. Kona kuli buñata bwa miila ye i lu hanisa ku fosa lika ka boomu ni ku lu luta makete sina haili nto ye maswe ni masila ku siya masapo mwa nzila. Baikale ne ba na ni mikwa ye miñata ya ku hanisa bumaswe ka yona, mi mukwa wa ku hanisa likozi sapili ne ili ku bea miila.

Miila ye miñwi i lu luta makete; ni ona o wa ku sa cela lico mwa nzila u tibela likozi ze swana sina ka kolofalo ya kalibe yeo ye ne ya sinawenga.

IMUTONGO

Imutongo we sibelengende nota no tiba kale, balino ni muly'o lumbu. Ki Imutongo ya babazwa foo, kono kanti ba mu bulaisa fela maloko. Ni ha tibile cwalo ni likomu mwa naheñi a ki mutu yo muhulu kwa lika kaufela ze kuta kwa mabisi. Kwa zibahala kuli kamita ki mutu ya na ni sihwana sa hae, mane ni komu ya hae yeo a lukela ku hamela mwa sikundu sa hae kwande a milokozo. Mulisana ufi ni ufi u ipabaza ka ku sisa kwa likomu za hae. Mulisana u ikutwa hande ha bona likomu za mazwezi li hoha likanji ze lota mabisi sina kuma ye ombozwi mwa mezi.

Naheñi ki ona munzi o mutuna wa mulisana mi munzi ki macelo fela ni malobalo. Mikiti kapa lipapali za mulisana mwa naheni ki ze ñata; ze ñwi za tabisa, ze ñwi li na ni kozi. Ze ñwi ki za matapa mane mutu ya sa utwi kapa ya na ni lishea ba kwa hae ba mu biza kuli ki mulisana. Mutu ya ituhelela

masila kaufela ba li ki mulisana. Mutu ya tiezi pula ni yena ba li ki mulisana. Mulisana u lumbiwa ka ze ñata mi u nyazwa ka ze ñata.

“Bona munyanyu wa loya, u hanisa bana ba ona ku sela.”
Ki yoo mulisana ya babaza lisumbu za hae. Ki bao balisana ba takisa, ba tanda tindi. Tindi ki ye ñwi ya lipapali zeo balisana ba ikola ku bapala mwa naheñi. Balisana kamita ki batu ba ba na ni mibili ye matafezi, ba takisa nako kaufela.

“Kwena ya fa, ha i na meno.”

“Kwena ya fa, ha i na meno.”

“Kwena ya fa, ha i na meno.”

Balisana ki bao se ba li mwa mezi, you muñwi ku bona se ili kwena mi kaufela ba opela ba li kwena ya fa hai na meno. Yoo ili kwena ha utwa cwalo wa nelwa mi u ta swala wa hae anz'a nwezi. Papali yeo ya kwena i ta zwela pili cwalo mane ku fitela balisana ba ombokisana ka lubilo; se ili butongwe hape mi ha u sa tiyi bu ta ku bolela.

Mubali, lipapali za mulisana ki ze ñata kono li konwa fela ku bapalwa haiba likomu li fula hande haiba likomu li katani bucwañi bo li tabela hahulu.

Ha ni na boi bwa ku paka mulisana ka libizo le linde kapa ka libizo la kuli ki mutu ya sweli musebezi o mutuna. Za mulisana ha li fwekwi zazi li liñwi. Nako ya manzibuana ka zazi ni zazi mwa li tomezi Mulimu mulisana u taha ni makande a manca. Ha n'a inzi mwa naheñi u boni ze ñata. Ha zamaile hande, u taha ni shakame kwa lilumo, kulu, nalwange, likaka, hopani kapa mai a licikwi. Zeo kaufela ki liselo zeo mulisana a kona ku sela mwa naheñi.

Mulikan'a mulisana yo mutuna mwa naheñi ki lizazi. Lizazi ha li sikuluha, mulisana u kala ku kubukanya likomu za hae, u kala ku li tonda ka mibala, ka masika a zona, ka saango sa zona mane ni ka busholi bwa zona kapa ku londa kwa zona. H'a fumana kuli likomu za hae li kopani, u kala ku li fulisa ka bunya inge li libile kwa hae. Yoo ya eza cwalo ki mulisana

yo munde. Mulisana ya maswe u ta ndundumisa fela likomu inge li shwile tala mi li nze li shuwila. Ha li yo fita kwa mulaka za yetela; ki kale li lapa.

Mulisana ha fitile kwa mulaka u sana ni ku eza misebezi ye miñata. Haiba likomu za hae li lobala mwa sakana, ku ta munga nako ye kuswani kuli bea mwa teñi ni ku bea manamani ku silihape. Haiba likomu za hae ki za ku funga fa litoli, ku ta munga nako ye telele ku funga komu ni komu, ku kala ka namaninyana ku yo feza ka poho. Haiba likomu li il'o fula hande lisa fita fela fa mulaka mu ta li bona bololoo, kaufela za buta, li kusi mi limba li bukiti.

Ki yoo mulisana cwale u ya kwa hae inge a opela pina mwa malama. Muñ'a simu ye tuliswa kamita u na ni ku ziba mba ya mulisana. Mulisana h'a fita u fiwa lico za hae ka bubebe a sa li kupi. Ha ku shwile komu mwa hae, sibumba ki sa mulisana. Ki swanelo ya hae kuli a ce sibumba kakuli ki moo bucwañi bwa utisa likomu za hae bu inzi. Fa liiso manzibuana mulisana u ambola makande a mañata a mwa n'a fuliseza likomu, za puti ya batil'o taba ka muwayo, za licikwi le li mu bandile, ka mwa bulaezi nalwange. Ao kaufela ki makande a mulisana fa liiso ha inzi ni batangana ba bañwi.

Mulisana ki mutu ya lobala ka ku liyeha hahulu mane fokuñwi u ikela kwa liyemboka kapa sipelu. Mwa buloko mulisana u kala ku lolanga za musebezi wa hae; fokuñwi u lola lipoho li nze li lwana, fokuñwi u lola sitongwani si nze si sweli komu. Ha bu sile u pakelela kwa mulaka ku yo hama. Pili a si ka kala ku hama, u potoloha mulaka ku bona kapa ku na ni sibatana se si til'o potela mulaka wa hae. Ha i koliswa kuli akuna se ne si tile busihu u kala ku tobisa likomu za hae a nz'a liloka ka mabizo a zona. Zaale ze sisa li opiswa likanji ki mabisi. Nduna yo mutuna kwa mulaka ki yena Imutongo kono Munkombwe ni Shaloba kona bañi ba mulaka. Kwa milaka ku bulelwa ze ñata mi ku ezwa ze ñata; ku kutekwa ze ñata mi ku shwaulwa ze ñata. Likomu ze na ni buñala ha li nyakula ni ku sulula mabisi, ku lwahiwa bañi ba zona. Kwa milaka koo ku na ni miila ye miñata ye cwale ka ye:

Komu ha i anyezwi kwa nzohoto, komu ha i kayelwi kwa nzohoto, mwa mulaka a ku keni musali. Musali ha fiti likomu fa hali ha li fula. Ki miila ye miñata ye zamaelela ni miliani ye alafilwe kwa likomu za mulaka woo. Ye kaufela ki miila yeo yena Imutongo a lukela ku mamela ni ku i taluseza batu ba ba to potela mulaka wa hae. Haiba mushimani a ka tula ye miñwi ya miila yeo u ta ipumana inge a shapwa ka mukaiso. Mu hupule mukaiso kwa butuku mi ki o lambilwe buloko! Lunya kwa milaka lu teñi kono fo kuñwi lu fa banana mabangatiko a mande mwa bupilo.

Ni sepa kuli buñata bwa miila ya kwa milaka inge ya kuli komu ha i kaelwi kwa nzohoto ki miila ya butokwa kuli likomu li kone ku twaela ku kaelwa neku li liñwi ku fita kuli zazi le ki kwa silyo, zazi le ki kwa nzohoto. Cwale ku bisa likomu bunolo, miila ye swana ka ye ne na ni ku ba teñi kono a ki miila ye tusa.